

Marta Ślusarczyk*

Jaworzno i Szczakowa w okresie zaborów – urbanistyka i architektura. Cz. I. Urbanistyka

Jaworzno and Szczakowa in the period of the partitions – urban layout and architecture. Part I. Urban layout

Słowa kluczowe: Jaworzno, Szczakowa, architektura, urbanistyka, rozwój przestrzenny

Key words: Jaworzno, Szczakowa, architecture, urban planning, spatial development

WSTĘP

Do końca okresu staropolskiego Jaworzno i Szczakowa były niewielkimi wsiami leżącymi w granicach państwa polskiego. Szczakowa należała do gruntów królewskich jako uposażenie zamku w Będzinie¹. Jaworzno stanowiło część dóbr Klucza Sławkowskiego, będącego własnością biskupa krakowskiego. Pierwszy rozbiór Polski z 1772 roku nie objął tych terenów. W 1789 roku w wyniku ustawy Sejmu Czteroletniego Klucz Sławkowski został zlikwidowany, a należące do niego ziemie przeszły pod zwierzchność Skarbu Państwa². Kiedy w 1795 roku Rosja, Prusy i Austria dokonały trzeciego rozbioru Polski, wsie Jaworzno i Szczakowa znalazły się na terenie zaboru austriackiego. Będąc dobrami narodowymi i posiadając status własności skarbowej, automatycznie przeszły na własność skarbu monarchii habsburskiej³. Od 1795 roku do 1809 roku wchodziły w skład Galicji Zachodniej (Nowej Galicji) – dystryktu olkuskiego. Następnie do 1815 roku znajdowały się na obszarze Księstwa Warszawskiego⁴. Kiedy na kongresie wiedeńskim utworzono Rzeczpospolitą Krakowską, Szczakowa i Jaworzno znalazły się na jej terytorium. Wolne, Niepodległe i Ściśle Neutralne Miasto Kraków i jego Okrąg istniało do 16 listopada 1846 roku. Pod nazwą Wielkiego Księstwa Krakowskiego zostało wcielone ponownie do zaboru austriackiego, stając się częścią *Królestwa Galicji i Lodomerii*. Wraz z nim włączony został doń także region jaworzniński. Taki stan rzeczy miał miejsce aż do końca epoki rozbiorowej w 1918 roku⁵.

INTRODUCTION

Up to the end of the Old-Polish period Jaworzno and Szczakowa were small villages located within the borders of the Polish state. Szczakowa belonged to the royal lands as the demesne of the castle in Będzin¹. Jaworzno constituted a part of the lands of the Sławków Key (Klucz Sławkowski), which was the property of the bishop of Krakow. The first partition of Poland of 1772 did not cover these areas. In 1789, as a result of an act of the Four-year Sejm, the Sławków Key was dissolved, while its lands were transferred under the authority of the State Treasury². When Russia, Prussia and Austria carried out the third partition of Poland in 1795, the villages of Jaworzno and Szczakowa found themselves in the area of the Austrian partition. As state-owned land and holding the status of property of the treasury, they automatically became a part of the property of the Habsburg monarchy³. From 1795 to 1809 they were a part of Western Galicia (New Galicia) – the Olkusz district. Afterwards, they were located in the lands of the Duchy of Warsaw until 1815⁴. When the Republic of Krakow (Rzeczpospolita Krakowska) was created at the Congress of Vienna, Szczakowa and Jaworzno found themselves within its territory. The Free, Independent and Strictly Neutral City of Krakow and its District (Wolne, Niepodległe i Ściśle Neutralne Miasto Kraków i jego Okrąg) existed until the 16th of November 1846. Under the name of the Grand Duchy of Krakow (Wielkie Księstwo Krakowskie) it was once again in-

* mgr inż. arch., doktorantka na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej

* mgr inż. arch., student at the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Ślusarczyk M. Jaworzno and Szczakowa in the period of the partitions – urban layout and architecture – part I. Urban layout. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;54:83-91

Otrzymano / Received: 05.12.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 30.01.2018

doi:10.17425/WK54URBAN

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ze względu na obszerność tematu został on podzielony na dwie części. Pierwsza z nich dotycząca urbanistyki i rozwoju przestrzennego Jaworzna oraz Szczakowej stanowi poniższe opracowanie.

STAN ORAZ CEL BADAŃ

Celem powstania niniejszego artykułu było zebranie, udokumentowanie, zinventaryzowanie oraz usystematyzowanie wiedzy dotyczącej urbanistyki i architektury Jaworzna oraz Szczakowej w trakcie zaborów.

Szczakowa, obecnie jedna z dzielnic Jaworzna⁶, nie doczekała się żadnego opracowania, które w pełni opisywałoby jej dzieje oraz miało charakter naukowy. Fragmentaryczne informacje na temat ośrodka, związane z podjętym okresem czasowym, można odnaleźć w monografiach dotyczących Jaworzna. Należy tutaj wymienić *Jaworzno – zarys dziejów do 1939 roku* powstałe pod redakcją Józefa Hampla i Jerzego Zawistowskiego oraz pozycję pt. *Ziemia chrzanowska i Jaworzno* z 1969 roku, opracowaną pod redakcją Janiny Lewandowskiej. Istniejące *Monografia Szczakowej* autorstwa Adolfa Tatarczucha, wydana w formie jednego z *Zeszytów Historycznych Miasta Jaworzna* oraz niewielkie opracowanie zatytułowane *105 lat – historia Szczakowej* wydane przez Towarzystwo Przyjaciół Miasta Jaworzna Koło Szczakowa, pomimo swojej rzetelności są niepełne oraz nie mają cech opracowania naukowego. Stanowią jednak bardzo dobrą podstawę do prowadzenia dalszych badań w archiwach. Dodatkowe informacje na temat przemian Jaworzna i Szczakowej w okresie zaborów można odnaleźć w artykułach wydawanych przez Muzeum Miasta Jaworzna w formie *Zeszytów Historycznych Miasta Jaworzna*. Z kolei historyczna ikonografia, w postaci przede wszystkim pocztówek i fotografii, przedstawiająca obie wsie na przełomie XIX i XX wieku jest przechowywana w archiwum Muzeum Miasta Jaworzna. Część z nich została wydana w albumach fotograficznych: *Ikonografia dawnego Jaworzna oraz Szczakowa na starej pocztówce i fotografii*. Należy także zaznaczyć, że mapy katastralne dotyczące omawianego terenu znajdują się w zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie.

Podczas prowadzenia przedmiotowych studiów zapoznano się z aktualną literaturą przedmiotu oraz przeprowadzono kwerendy i badania archiwalne, m.in. w Archiwum Narodowym w Krakowie, Archiwum Państwowym w Katowicach czy archiwum Muzeum Miasta Jaworzna. Równoległe do prowadzonych badań gabinetowych miały miejsce liczne wizje lokalne (badania terenowe), badania porównawcze oraz analiza dostępnych materiałów.

Wyniki badań oraz zaprezentowane dalej wnioski mogą zostać w przyszłości wykorzystane w polityce konserwatorskiej oraz planistycznej – m.in. przy sporządzaniu studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy czy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Mogą także posłużyć w działaniach edukacyjnych lokalnej społeczności.

incorporated into the Austrian partition, becoming a part of the Duchy of Galicia and Lodomeria. The Jaworzno region was incorporated into the Duchy along with it. Such a state of affairs lasted until the end of the partition period in 1918⁵.

Due to the breadth of the subject, it has been divided into two parts. The first part, focusing on the urban layout and spatial development of Jaworzno and Szczakowa, has been presented below.

STATE OF THE ART AND RESEARCH GOAL

The goal of the writing of this article was the gathering, documenting, surveying and systematising knowledge concerning the urban layout and architecture of Jaworzno and Szczakowa during the partitions.

Szczakowa, currently one of Jaworzno's districts⁶, has not been the subject of any publication that would fully describe its history or that would have a scientific character. Fragmentary information concerning the centre, associated with the time period that has been specified, can be found in monographs about Jaworzno. Here we should mention *Jaworzno – zarys dziejów do 1939 roku* written under the editorship of Józef Hampel and Jerzy Zawistowski, as well as a position titled *Ziemia chrzanowska i Jaworzno* from 1969, written under the editorship of Janina Lewandowska. The existing *Monografia Szczakowej* by Adolf Tatarczuch, published in the form of one of the issues of *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna* and the small publication titled *105 lat – historia Szczakowej* published by the Szczakowa Club of the Society of the Friends of the City of Jaworzno (Towarzystwo Przyjaciół Miasta Jaworzna Koło Szczakowa), despite their reliability, are incomplete and do not have the character of scientific publications. However, they constitute a very good basis for further archival study. Additional information about the transformations of Jaworzno and Szczakowa during the period of the partitions can be found in articles published by the Museum of the City of Jaworzno (Muzeum Miasta Jaworzna) in the form of the publication *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*. Historical iconography, in turn, primarily in the form of postcards and photographs, depicting both villages at the turn of the nineteenth and twentieth century, is being stored at the archive of the Museum of the City of Jaworzno. A portion of them was published in photographic albums: *Ikonografia dawnego Jaworzna oraz Szczakowa na starej pocztówce i fotografii*. It should also be highlighted that cadastral maps concerning the area being discussed are a part of the collection of the National Archive in Krakow.

During the studies being discussed, the author familiarised herself with current subject literature and performed queries and archival studies, at, among other places, the National Archive in Krakow (Archiwum Narodowe w Krakowie), the State Archive in Katowice (Archiwum Państwowe w Katowicach) or the archive of the Museum of the City of Jaworzno. Simultaneously to

Ryc. 1. Wieś Jaworzno na fragmencie kolorowanego oryginału mapy Heldensfelda. Źródło: www.mapire.eu [dostęp: 30.11.2017]

Fig. 1. Jaworzno's village on the original colored fragment of the Heldensfeld's map. Source: www.mapire.eu [access: 30.11.2017]

Ryc. 2. Wieś Szczakowa (Seczakowa) na fragmencie kolorowanego oryginału mapy Heldensfelda. Źródło: www.mapire.eu [dostęp: 30.11.2017]

Fig. 2. Szczakowa's village on the original colored fragment of the Heldensfeld's map. Source: www.mapire.eu [access: 30.11.2017]

U PROGU EPOKI ZABORÓW

Jaworzno i Szczakowa znalazły się pod panowaniem austriackim dopiero wraz nadejściem trzeciego rozbioru Polski w 1795 roku. Z tego powodu ośrodków tych nie odnajdziemy na *mapie Miega*⁷ – pierwszej z austriackich map wojskowych. Ziemie te u progu epoki zaborowej objęła dopiero *mapa Zachodniej Galicji*, zwana *mapą Heldensfelda*⁸, pochodząca z samego początku XIX wieku. Podobnie jak mapa Miega, kolorowany oryginał mapy Heldensfelda został wykonany w skali 1:28 800. Oba

Ryc. 3. Wieś Jaworzno na fragmencie mapy topograficznej Galicji i Bukowiny z lat 1861–1864. Źródło: www.mapire.eu [dostęp: 30.11.2017]

Fig. 3. Jaworzno's village on the fragment of the topographic map of Galicia and Bukovina for the years 1861–1864. Source: www.mapire.eu [access: 30.11.2017]

Ryc. 4. Wieś Szczakowa na fragmencie mapy topograficznej Galicji i Bukowiny z lat 1861–1864. Źródło: www.mapire.eu [dostęp: 30.11.2017]

Fig. 4. Szczakowa's village on the fragment of the topographic map of Galicia and Bukovina for the years 1861–1864. Source: www.mapire.eu [access: 30.11.2017]

desk research, numerous on-site visits (field research), comparative studies and analyses of available materials were performed.

The results of the research and their conclusions presented further can be used in the formulation of conservation and planning policies in the future – e.g. in the drafting of Spatial development conditions and directions studies of a community or in the preparation of local spatial development plans. They can also be used in efforts to educate the local community.

AT THE START OF THE PARTITION PERIOD

Jaworzno and Szczakowa found themselves under Austrian rule only after the third partition of Poland of 1795. It is for this reason that we will not find these centres on *Mieg's map*⁷ – the first of the Austrian military maps. At the start of the partition period these lands were covered only by the map of western Galicia, also

źródła kartograficzne operują naturalnymi kształtami uformowań przestrzennych, topograficznych oraz hydrograficznych. Dodatkowo wykorzystują znaki umowne dla elementów zbyt małych, aby były widoczne w przyjętej skali planu⁹. Odpowiedni moment wykonania *mapy Heldensfelda*, czyli już pod rządami cesarstwa, ale jeszcze przed nastąpieniem głębokich zmian gospodarczych i społecznych, pozwolił na uchwycenie staropolskiego wyglądu wsi Jaworzno i Szczakowa, który stanowi punkt wyjścia dla niniejszego opracowania.

Na wybranym fragmencie kolorowanego oryginału przedmiotowej mapy, na którym zaznaczono Jaworzno i Szczakową (*Seczakowa*), wyraźnie widać ich lokalizację, wielkość oraz układ przestrzenny. Jaworzno to układ wielodrożny z centralnie umiejscowionym murowanym kościołem¹⁰. Skupiona zabudowa wzniesiona została wzdłuż lokalnych traktów komunikacyjnych. W kilku miejscach na mapie zaznaczono dodatkowo obiekty sakralne – zapewne kapliczki, a także dwie karczmy oraz trzy młyny. Na mapie, po południowo-zachodniej stronie wsi, umieszczono słowne oznaczenie kopalni węgla kamiennego (*Steinkohlen Bergwerk*) oraz warzelni alunu (*Alaunhütte*). Od Jaworzna w kierunku północnym przebiegała droga do wsi Szczakowa, która jednocześnie stanowiła fragment traktu Chrzanów–Sławków. Zabudowa Szczakowej rozciągała się od podnóża wzgórza aż do południowego brzegu rzeki Usznik (*Usznik Bach* – obecnie Kozi Bród). Budynki mieszkalne były zlokalizowane przy głównej drodze (dzisiaj ul. Batorego). Obok nich znajdowały się zabudowania gospodarcze. Drogę tę przecinał biegnący prostopadle ze wschodu na zachód trakt Kraków–Będzin. W tym miejscu położony był obiekt o funkcji religijnej, najprawdopodobniej była to kapliczka, a nie kościół, ponieważ w tym czasie Szczakowa należała do parafii w Jaworznie¹¹. Nad rzeką Usznik, po zachodniej stronie zabudowań zaznaczono młyn wodny. Należy także dodać, że w omawianym okresie we wsi Szczakowa znajdował się także folwark oraz karczma¹².

Jak wynika z powyższego opisu, u progu epoki zaborów Jaworzno i Szczakowa były niewielkimi wsiami¹³. Szczakowa miała charakter typowo rolniczy¹⁴, natomiast w rejonie Jaworzna zaczynały już funkcjonować pierwsze zakłady przemysłowe. To one oraz bogactwo lokalnych złóż będą definiować ich późniejszy rozwój. Obie wsie otaczały kiepskiej jakości pola uprawne, łąki, pastwiska oraz lasy. Szczakowa od północy graniczyła z terenami piaszczystymi. Nie powstała jeszcze kolej, a przemysł zaczął dopiero stawiać pierwsze kroki.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Od 1815 roku znaczenie regionu jaworznickiego gwałtownie wzrosło. Wieś Jaworzno była częścią Zagłębia Krakowskiego – jedyne ośrodka przemysłu w Rzeczpospolitej Krakowskiej. Większość lokalnych zakładów stanowiła własność skarbową, w związku z czym była głównym źródłem wpływów do kasy nowo powstałego państwa. W dalszej kolejności przełożyło się to na rozwój gospodarczy i urbanistyczny Jaworzna¹⁵. Jednym

called *Heldensfeld's map*⁸, from the very beginning of the nineteenth century. Similarly to Mieg's map, the coloured original of *Heldensfeld's map* was drawn to a scale of 1 : 28 800. Both cartographic sources operate using the natural shapes of spatial, topographic and hydrographical formations. In addition, they use symbolic markers for elements that were too small to be seen on the scale of the plan⁹. The appropriate moment of the drawing of *Heldensfeld's map*, already under the rule of the empire, but before the occurrence of deep economic and social changes, had made it possible to capture the Old-Polish appearance of the villages of Jaworzno and Szczakowa, which constituted a starting point for this article.

On a selected fragment of the coloured original of the map being discussed, on which Jaworzno and Szczakowa (*Seczakowa*) were marked, we can clearly see their location, size and spatial layout. Jaworzno here is a multi-road layout with a centrally placed masonry church¹⁰. Tightly packed buildings were erected along local circulation trails. In some areas religious buildings were also marked on the map – probably chapels, in addition to two inns and three mills. On the map, in the south-western side of the village, a textual marking of a coal mine was placed (*Steinkohlen Bergwerk*), as well as of an alum works plant (*Alaunhütte*). A road to the village of Szczakowa – which also constituted a fragment of the Chrzanów–Sławków trail – ran towards the north from Jaworzno. The buildings of Szczakowa stretched from the foot of a hill all the way to the southern shore of the River Usznik (*Usznik Bach* – currently Kozi Bród). Residential buildings were located near the main road (currently Batorego Street). There were farming buildings near them. This road was intersected by the Kraków–Będzin trail, which ran perpendicular to it, from east to west. A building with a religious form of use was located here, most probably chapel rather than a church, because at the time Szczakowa was a part of the parish of Jaworzno¹¹. A water mill was marked on the western side of the buildings near the River Usznik. It should also be mentioned that during the period in question Szczakowa was also the site of a farming estate and an inn¹².

As it can be seen from the above description, at the start of the period of partitions Jaworzno and Szczakowa were small villages¹³. Szczakowa had a typical agricultural character¹⁴, while the area of Jaworzno was seeing the functioning of its first industrial plants. It was these plants and the wealth of local resource deposits that defined their later development. Both villages were surrounded by poor quality farmland, meadows, pastures and forests. Szczakowa bordered on sandy areas from the north. The railway was not built at the time, and industry was only making its first steps.

SPATIAL DEVELOPMENT

The significance of the Jaworzno region suddenly increased after 1815. The village of Jaworzno was a part of the Krakow Basin (Zagłębie Krakowskie) – the only centre

z głównych problemów ośrodka był wówczas brak połączeń komunikacyjnych. Zatem niezwykle istotną rzeczą było ich utworzenie. Drogę do Krakowa o utwardzonej powierzchni wybudowano w latach 1833–1838. Prowadziła ona przez Chrzanów, Trzebinę i Krzeszowice. Bogactwo złóż naturalnych, galmanu i węgla kamiennego, pozwoliło na rozwój przemysłu, co z kolei pociągało za sobą potrzebę coraz to większej liczby pracowników, dla których powstały nowa austeria (ówczesny hotel) czy tzw. kolonie – budynki mieszkalne o jednorodnej konstrukcji, przeznaczone wyłącznie dla załóg robotniczych. Obiekty te lokalizowano w pobliżu działających zakładów: alutownicy, cynkowni, kopalń i innych. Pierwsza tego typu kolonia powstała w 1811 roku w rejonie dzisiejszej ulicy Olszewskiego. Inne to m.in. Stara Huta, Kolonia czy Wieliczka. Rozbudowa wsi przebiegała w sposób planowy. Opracowano plan „upiększenia wsi rządowej Jaworzno”, który zakładał przeprowadzenie sieci wodociągowej oraz kanalizacyjnej czy wytyczenie rynku – od tego momentu jego pierzeje stanowiły wyłącznie obiekty murowane¹⁶.

Z wymienionymi wyżej zmianami związane jest nazwisko Feliksa Radwańskiego – jednego z senatorów Rzeczypospolitej Krakowskiej, który zaproponował sporządzenie planu uporządkowania oraz nowej zabudowy terenu między kościołem a tzw. dworem, tak aby w Jaworznie w przyszłości mogła powstać przestrzeń rynkowa¹⁷.

W kontekście analizy rozwoju przestrzennego przedmiotowego ośrodka oraz jego architektury warto także wrócić uwagę na budynki zarządu kopalń, czyli tzw. kancelarię górniczą, tworzące spójne założenie urbanistyczne uzupełnione ogrodem.

Pod koniec istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej Jaworzno było już na tyle rozwiniętym ośrodkiem, że na listopad 1846 roku władze krakowskie zaplanowały uroczyste nadanie mu praw miejskich. Niestety tzw. rewolucja krakowska, a w konsekwencji wcielenie Rzeczypospolitej Krakowskiej w formie Wielkiego Księstwa Krakowskiego do *Królestwa Galicji i Lodomerii* przekreśliło powyższe plany¹⁸.

W przypadku Szczakowej impuls do rozwoju przestrzennego pojawił się dopiero pod koniec istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej. Było to związane z powstaniem Drogi Żelaznej Krakowsko-Górnośląskiej. Ostatnią stację wybudowano na północny wschód od wsi Szczakowa, w odległości około 2 km. Piaszczysty teren pomiędzy rzekami Kozi Bród i Biała Przemsza, nazywany przez miejscową ludność Piaskiem, nie był wykorzystywany rolniczo. Za to nadawał się na tego typu inwestycję. Pierwszy pociąg przejechał przez stację kolei żelaznej Szczakowa 14 października 1847 roku. Dwa lata później otwarto niewielki odcinek Szczakowa–Granica¹⁹, który połączył Drogę Żelazną Krakowsko-Górnośląską z Drogą Żelazną Warszawsko-Wiedeńską. W ten sposób utworzono połączenie pomiędzy Krakowem – będącym stolicą Galicji – a Wiedniem – stolicą monarchii austro-węgierskiej, jednocześnie tworząc sieć dróg kolejowych pomiędzy stolicami wszystkich ówczesnych mocarstw – Wiedniem, Petersburgiem i Berlinem. W samym sercu tego węzła komunikacyjnego znalazła się stacja kolejowa

Ryc. 5. Miasto Jaworzno na uzupełnionym przerysie katastru galicyjskiego z 1931 roku. Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygnatura 29/280/0/7.1/866

Fig. 5. The city of Jaworzno on the completed redraw of the land cadastre of Galicia from 1931. Source: the National Archive in Kraków, signature 29/280/0/7.1/866

Ryc. 6. Miasto Szczakowa na uzupełnionym przerysie katastru galicyjskiego z 1924 roku. Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygnatura 29/280/0/4.1/658

Fig. 6. The city of Szczakowa on the completed redraw of the land cadastre of Galicia from 1924. Source: the National Archive in Kraków, signature 29/280/0/4.1/658

of industry in the Republic of Krakow. Most of the local industrial plants were the property of the treasury, and thus it was the main source of income of the newly created state. This further affected the economic and urban development of Jaworzno¹⁵. One of the main problems of the centre at the time was a lack of circulation links. Thus it was extremely essential to create them. A road to Krakow with a paved surface was built in the years 1833–1838. It went through Chrzanów, Trzebinia and Krzeszowice. The wealth of natural deposits, calamine and coal made it possible for industry to develop, which in turn caused the need for an increasingly large number of workers, for whom a new *austeria* (a type of hotel used at the time) or so-called colonies – residential buildings with a uniform structure, meant solely for worker

Szczakowa. Dało to doskonałe warunki do dalszego rozwoju ośrodka. Oprócz budynku dworca i infrastruktury kolejowej powstały także obiekty przeznaczone dla pracowników.

Na południu, bezpośrednio przy stacji kolejowej rozwija się nowa osada związana z obsługą ruchu kolejowego. Stanowiła ona przysiółek wsi Szczakowa i nazwano ją Piasek. Osada ta około 1850 roku składała z około 20 parterowych murowanych budynków, wybudowanych chaotycznie wzdłuż późniejszej ulicy Jagiellońskiej. Podobnie jak w przypadku Jaworzna, dogodne położenie pod względem komunikacyjnym oraz bogactwo złóż naturalnych (wapienia, dolomitu, piasku) przyczyniło się do powstania licznych zakładów przemysłowych. Były to między innymi wapienniki, fabryka sody amoniakalnej, huta szkła czy cementownia, które zadecydowały o kształcie przestrzennym późniejszego miasta. Przy nich rozwijały się kolonie robotnicze i osiedla patronackie²⁰.

Ryc. 7. Szczakowa – wylot ulicy Jagiellońskiej. Kolorowana pocztówka będąca w obiegu w latach I wojny światowej. Źródło: Muzeum Miasta Jaworzna

Fig. 7. Szczakowa – the outlet of the Jagiellońska Street. A colored postcard was in circulation in the years of the First World War. Source: Muzeum Miasta Jaworzna

Pod koniec omawianego okresu zarówno Jaworzno, jak i Szczakowa były na tyle rozwiniętymi ośrodkami oraz spełniały warunki galicyjskiego ustawodawstwa, aby uzyskać status miasta. Szczakowa została wymieniona w ustawie z dnia 3 lipca 1896 roku, zaś Jaworzno oddzielnym patentem z dnia 21 września 1901 roku²¹.

Jaworzno i Szczakowa jako układy będące w trakcie analizowanych przemian urbanistycznych najlepiej obrazują dwie kolejne mapy austriackie – *mapa topograficzna Galicji i Bukowiny* z lat 1861–1864 oraz *kataster gruntowy Galicji*.

Pierwsza z wymienionych, podobnie jak mapa Heldenfelda, została opracowana w skali 1:28 800. Ma ona podobny charakter i znaki umowne, ale bogatszą kolorystykę. Układ przestrzenny Jaworzna zaznaczony na przedmiotowej mapie jest już dużo bardziej złożony. Centralne miejsce wciąż zajmuje kościół z dużym placem od północy. Po jego drugiej stronie można odczytać trapezowaty kształt rynku oraz zamykający jedną z jego pierzei obiekt zwany dworem. Po południowo-zachodniej stronie wsi widoczne są kolonie przy obecnych ulicach Olszewskiego oraz Zacisze, a także układ budynków związanych z kancelarią górniczą. Na południowy wschód od nich znajdują się zabudowania pierwszej kopalni głębinowej *Fryderyk-Au-*

brigades – were built. These buildings were placed near active alum and zinc plants, mines and other industrial buildings. The first colony of this type was built in 1811 in the area of what today is Olszewskiego Street. Others include Stara Huta, Kolonia or Wieliczka. The expansion of the village was carried out in a planned manner. A plan of the “embellishment of the government village of Jaworzno” had been developed, which assumed the laying of a water distribution and sewerage network, as well as delineating a market square – from that moment on its frontages were composed solely of masonry buildings¹⁶.

The aforementioned changes are associated with the name of Feliks Radwański – one of the senators of the Republic of Krakow, who proposed the preparation of a plan that featured the construction of new buildings in the area between the church and the so-called manor house and its decluttering, so that a market square-like space could emerge in Jaworzno in the future¹⁷.

In the context of the analysis of the spatial development of the centre being discussed, as well as of its architecture, it would also be worth to note the buildings of the authority of the mines, the so-called mining office, which form a cohesive urban layout supplemented with a garden.

Towards the end of the existence of the Republic of Krakow Jaworzno was a centre that was developed sufficiently enough that Krakow’s authorities planned to grant it city rights in November 1846. Unfortunately, the so-called Krakow revolution (rewolucja krakowska), and, as a consequence, the incorporation of the Republic of Krakow into the *Kingdom of Galicia and Lodomeria* in the form of the Grand Duchy of Krakow (Wielkie Księstwo Krakowskie), put an end to these plans¹⁸.

In the case of Szczakowa the impulse for spatial development appeared only towards the end of the existence of the Republic of Krakow. This was associated with the establishment of the Krakow-Upper Silesia Railroad. The terminal station was built to the north-east of the village of Szczakowa, at a distance of around 2 km away. The sandy terrain between the Kozi Bród and Biała Przemsza rivers, called Piasek by the local population, was not used for agricultural purposes. However, it was suited for this type of project. The first train went through the Szczakowa train station on the 14th of October 1847. Two years later the small section called Szczakowa-Granica – which connected the Krakow-Upper Silesia Railroad with the Warsaw-Vienna Railroad – was opened¹⁹. Thus a railroad connection between Krakow – which was the capital of Galicia – and Vienna – the capital of the Austro-Hungarian Empire – was created, simultaneously forming a network of railroad routes between the capitals of all of the period’s great powers – Vienna, Petersburg and Berlin. The Szczakowa train station found itself at the very heart of this circulation node. This provided excellent conditions for the further development of the centre. Apart from the building of the train station and railroad infrastructure, buildings for employees were also erected.

To the south, directly near the train station, there developed a new settlement associated with servicing

gust oraz elektrowni. Podobnie jak poprzednio, lokalizację kopalni węgla kamiennego oznaczono słownie – *Kohleng.* (skrót od *Kohlengrube*). Po lewej stronie założenia przebiega biegnąca ze Szczakowej przez Jaworzno do Chrzanowa linia kolejowa gwarectwa węglowego. W przypadku Szczakowej, oprócz nieznacznie zmienionej osady pochodzącej z okresu staropolskiego, widoczna jest linia Drogi Żelaznej Krakowsko-Górnośląskiej wraz z odcinkiem prowadzącym do granicy oraz nieliczna zabudowa powstała przy stacji na Piaskach. *Kataster galicyjski* Jaworzna 1849²² oraz Szczakowej z 1848 roku²³, ze względu na dużo większą skalę (1:2880), znacznie dokładniej przedstawiają ich strukturę. W przypadku Jaworzna, ze względu na datę powstania

Ryc. 8. Stara część Szczakowej – główna droga we wsi (dziś ul. Stefana Batorego). Koniec XIX wieku. Autor fotografii: Hermann Senn, oryginał w archiwum rodziny. Źródło: udostępniona kopia w zbiorach Muzeum Miasta Jaworzna

Fig. 8. Old part of the Szczakowa – main Road in the village (today Stefan Batory Street). The end of the nineteenth century. Photograph by: Hermann Senn, the original photo in the family archive. Source: a copy available in the collection of the Museum of the City of Jaworzno

Ryc. 9. Szczakowa – panorama miasta, obiekty wzniesione w rejonie zwanym Piasek. Widok z lat I wojny światowej od strony Szczakowej wsi. Źródło: Muzeum Miasta Jaworzna

Fig. 9. Szczakowa – city view, object erected in the area called Piasek. View from the years of the First World War from the side of Szczakowa's village. Source: Muzeum Miasta Jaworzna

Ryc. 10. Jaworzno – pocztówka z 1905 roku przedstawiająca fragment południowej pierzei rynku, wydana nakładem M. Wachsmanna z Jaworzna. Źródło: Muzeum Miasta Jaworzna

Fig. 10. Jaworzno – a postcard from 1905 showing a fragment of the southern FrontPage of the market, issued by M. Wachsmann from Jaworzno. Source: Muzeum Miasta Jaworzna

railroad traffic. It constituted a hamlet of the village of Szczakowa and was named Piasek. Around 1850 this settlement was composed of around 20 single-storey masonry buildings, chaotically built along the later Jagiellońska Street. Similarly to the case of Jaworzno, a beneficial location in terms of circulation and a wealth of natural resource deposits (limestone, dolomite, sand) led to the establishment of numerous industrial plants here. These were, among others, lime kilns, sodium carbonate plants, a glassworks or cement plant, which were the deciding factors in the formation of the spatial form of the future city. Workers' colonies and company estates developed in their vicinity²⁰.

Towards the end of the period in question both Jaworzno and Szczakowa were centres whose development and concordance with the requirements of Galician legislation were sufficient enough for them to obtain the status of a city. Szczakowa was mentioned in the act of the 3rd of July 1896 while Jaworzno had a separate patent dated to the 21st of September 1901²¹.

Jaworzno and Szczakowa, as layouts being in the process of the analysed urban transformations, are best depicted by the following two Austrian maps – *the topographic map of Galicia and Bukovina for the years 1861–1864* and the *land cadastre of Galicia*.

The first of these, similarly to *Heldensfeld's map*, was drawn to a scale of 1: 28 800. It has a similar character and symbolic markings, but a richer colour scheme. The spatial layout of Jaworzno marked on this map is much more complex. The central site is still occupied by a church with a large square from the north. To its other side we can read the trapezoidal shape of the market square and a structure called the manor house that encloses one of its frontages. In the south-western part of the village there are visible colonies near the current Olszewskiego and Zacisze streets, as well as a layout of buildings associated with the mining office. To the south east of them there are the buildings of the first underground mine called *Fryderyk-August*, as well as those of a power plant. Similarly as in the previous case, the placement of coal mines was marked in writing – *Kohleng.* (shortening of *Kohlengrube*). To the left side of the layout there is railway line of the coalmining trade union that ran from Szczakowa, through Jaworzno, to Chrzanów. In the case of Szczakowa, apart from a slightly altered settlement from the Old-Polish period, we can also see the outline of the Krakow-Upper Silesia Railroad, along with a section leading to Granica, as well as the few buildings that were built near the station in Piaski. The *Galician cadastre* of Jaworzno of 1849²² and of Szczakowa of 1848²³, due to their much larger scale (1: 2880) depict their structure in a significantly more precise manner. In the case of Jaworzno, due to the date of its preparation, it does not feature all of the elements that have been described here, and which can be found on later amendment copies of the cadastre, e.g. from 1931²⁴. Meanwhile the first delineated plots and the start of the contemporary Jagiellońska Street were depicted on

nie zawiera on wszystkich opisywanych elementów, które można odnaleźć na późniejszych, uzupełnianych przerysach katastru, np. z 1931 roku²⁴. Natomiast na katastrze Szczakowej oznaczono, na południe od stacji kolejowej, pierwsze wytyczone działki oraz początek dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej. Kompletny układ urbanistyczny miasta Szczakowa, przedstawiający m.in. zakłady przemysłowe oraz ich kolonie robotnicze, można zobaczyć dopiero na mapie z okresu dwudziestolecia międzywojennego²⁵.

PODSUMOWANIE

Jak wynika z powyższych ustaleń, w okresie zaborów Jaworzno i Szczakowa przekształciły się z niewielkich wsi w miasta z określonym statusem prawnym. W obydwu przypadkach czynnikiem decydującym o zmianach był przemysł (początkowo górniczy i kolejowy), co z kolei wpłynęło na późniejszy rozwój miasta do struktur istniejących. Miało to miejsce dzięki bogactwu złóż, połączeniom komunikacyjnym, lokalizacji oraz odpowiednim decyzjom władz Rzeczypospolitej Krakowskiej. Z tego też względu Jaworzno i Szczakowa wyróżniają się na tle pozostałych ośrodków, które przez cały okres zaborów znajdowały się na terenie Galicji. W przypadku Jaworzna przekształcenia struktury urbanistycznej polegały na uporządkowaniu oraz rozwinięciu istniejącego układu. Miasto Szczakowa rozwinęło się w niewielkiej odległości od istniejącej osady, nie naruszając jej struktury. Dzięki temu do dzisiaj możemy obserwować staropolski układ wsi, który powinien zostać zachowany.

the cadastre of Szczakowa, placed to the south of the train station. The complete urban layout of the city of Szczakowa, showing, among other elements, industrial plants and their workers' colonies, can be seen on a map from as late as the period of the interbellum²⁵.

CONCLUSION

As it can be seen from the findings shown above, during the period of the partitions Jaworzno and Szczakowa developed from small villages into cities with a defined legal status. In both cases the deciding factor concerning the changes was industry (initially mining and the railroad), which in turn affected the later development of the city into existing structures. This took place thanks to a wealth of resource deposits, circulation links, location and appropriate decisions made by the authorities of the Republic of Krakow. For this reason Jaworzno and Szczakowa stand out among the remaining centres which were located in the area of Galicia throughout the entire period of the partitions. In the case of Jaworzno, the transformations of its urban structure were based on the structuring and development of the existing layout. The town of Szczakowa developed within a small distance from the existing settlement, without disrupting its structure. Thanks to this we can currently observe the Old-Polish layout of the village, which should be preserved.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Dzieje Klucza Sławkowskiego. In: Inwentarze i ilustracje Klucza Sławkowskiego z XVII i XVIII wieku. Witkowski S., Krajewski J. (eds.), Muzeum Miejskie „Sztęgarka”, Dąbrowa Górnicza – Sławków, 2013.
- [2] Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Królestwa Obojga Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego, R. 1896, nr 51 oraz R. 1901, nr 99.
- [3] Jaworzno: zarys dziejów do 1939 roku. Hampl J., Zawistowski J. (eds.), Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków, 1996.
- [4] Kuśnierz-Krupa D. Jaśliska w dawnej ziemi krakowskiej w świetle mapy Miega. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2013;43.
- [5] Leś-Runicka M. Historia Jaworzna do 1795 roku. Inicjatywa Wydawnicza Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno, 2011.
- [6] Miasta Polskie w Tysiącleciu. Siuchniński M (ed.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965.
- [7] Sawicki L. Pułkownika Antoniego barona von Heldensfelda zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804 – Obristens Anton Freiherr Mayer von Heldensfeld Topographische Aufnahme Westgaliziens in den Jahren 1801–1804. In: *Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego* wydawane przez Ludomira Sawickiego, Zeszyt X, Nakładem Księgarni Geograficznej „Orbis”, Kraków, 1928.
- [8] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Chlebowski B., Walewski W., Sulimierski F. (eds.), Warszawa, 1890, tom XI.
- [9] Ślusarczyk M. Wpływ powstania stacji kolei żelaznej na rozwój Szczakowej jako miasta. *Episteme – Czasopismo Naukowo-Kulturalne* 2016;33: 119–134, wyd. Stowarzyszenie Twórców Nauki i Kultury „Episteme”, Kraków.
- [10] Tatarczuch A. Monografia Szczakowej. In: *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2005, zeszyt 9.
- [11] Topolski J. Historia Polski. Wyd. Poznańskie, Poznań, 2015.
- [12] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, nr 1–13, wyd. Muzeum Miasta Jaworzna.

- ¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, (red.) Chlebowski B., Walewski W., Sulimierski F., Warszawa 1890, tom XI, s. 817.
- ² *Dzieje klucza Sławkowskiego* [w:] *Inwentarze i ilustracje Klucza Sławkowskiego z XVII i XVIII wieku*, red. Witkowski S., Krajewski J., wyd. Muzeum Miejskie „Szttygarka”, Dąbrowa Górnicza – Sławków 2013, s. 25–26.
- ³ Leś-Runicka M., *Historia Jaworzna do 1795 roku*, Inicjatywa Wydawnicza Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2011, s. 47.
- ⁴ Jaworzno i Szczakowa leżały na terenach powiatu chrzanowskiego w departamencie krakowskim, który został przyłączony do Księstwa Warszawskiego na podstawie traktatu w Schönbrunn pod zwycięstwem wojsk Napoleona nad Austrią w bitwie pod Wagram 5–6 lipca 1809 roku.
- ⁵ A. Tatarczuch, *Monografia Szczakowej* [w:] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, Wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2005, Zeszyt 9 czerwiec 2005, s. 25 oraz H. Dobrowolski, *Okres porzoborowy i czasy najnowsze* [w:] *Ziemia chrzanowska i Jaworzno*, red. Lewandowska J., Wyd. Literackie Kraków 1969, s. 161; także J. Topolski, *Historia Polski*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2015, s. 194, 218–219, 238 i inne.
- ⁶ Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 20 lutego 1956 roku Jaworzno i Szczakowa, wraz z innymi wsiami, utworzyły powiat miejski Jaworzno – samoistną jednostkę szczebla powiatowego. J. Zawistowski, *Przemiany administracyjne, polityczne i społeczne (1945–1990)*, [w:] *Jaworzno: zarys dziejów w latach 1939–1990*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1996, s. 80 oraz Dz.U. 1956, poz. 33.
- ⁷ Mapa topograficzna Królestwa Galicji i Lodomerii z lat 1779–1783.
- ⁸ W trakcie tworzenia opracowania wykorzystano cyfrową kopię kolorowanego oryginału pochodzącego z lat 1801–1804. Opublikowana w 1808 roku czarno-biała, mniej szczegółowa wersja mapy nie przedstawia ani połączeń komunikacyjnych, ani układu zabudowy, dlatego nie nadaje się do prowadzenia tego rodzaju badań.
- ⁹ D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślińska w dawnej ziemi krakowskiej w świetle mapy Miega*, *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*, nr 43/2013, s. 57 oraz L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona von Heldensfelda zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804 – Obristens Anton Freiherr Mayer von Heldensfeld Topographische Aufnahme Westgalliziens in den Jahren 1801–1804* [w:] *Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego wydawane przez Ludomira Sawickiego*, Zeszyt X, Nakładem Księgarni Geograficznej „Orbis”, Kraków 1928, s. 62–65 i inne.
- ¹⁰ Parafia w Jaworznie powstała najprawdopodobniej przed 1335 rokiem. Patrz: M. Leś-Runicka, *Historia Jaworzna do 1795 roku*, Inicjatywa Wydawnicza Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2011, s. 145.
- ¹¹ P. Maciejewski, *Początki wsi Jaworzno* [w:] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, z. nr 7, kwiecień 2003, Wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2003, s. 5.
- ¹² A. Tatarczuch, *Monografia Szczakowej* ..., op. cit., s. 29.
- ¹³ W 1791 roku liczyły odpowiednio 131 i 63 domy. *Miasta Polskie w Tysiącleciu*, red. Siuchmiński M., Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, tom 1, s. 640.
- ¹⁴ W 1766 roku w Szczakowej powstała pierwsza w Polsce kopalnia węgla kamiennego. Jej krótki czas funkcjonowania nie wpłynął na wiejski charakter wsi. Patrz: M. Leś-Runicka, *Zarys historii górnictwa węgla kamiennego w Jaworznie* [w:] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, z. nr 6, lipiec 2002, Wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2002, s. 3.
- ¹⁵ Przez następne 31 lat Jaworzno będzie pełniło funkcję gospodarczego centrum Rzeczypospolitej Krakowskiej. M. Leś-Runicka, *Stulecie miasta Jaworzna – historia powstania miejskiej aglomeracji* [w:] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, z. nr 2/3, czerwiec 2000, Wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2000, s. 5.
- ¹⁶ M. Leś-Runicka, *Stulecie miasta Jaworzna* ..., op. cit., s. 5 oraz M. Leś-Runicka, *Jaworzno przed autonomią galicyjską (1795–1871)* [w:] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, z. nr 5, luty 2002, Wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2002, s. 5–6.
- ¹⁷ M. Leś-Runicka, *Ludzie Jaworzna – Feliks Radwański – twórca jaworznickiego rynku* [w:] *Zeszyty Historyczne Miasta Jaworzna*, z. nr 1/1, grudzień 1999, Wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno 2000, s. 19.
- ¹⁸ M. Leś-Runicka, *Stulecie miasta Jaworzna* ..., op. cit., s. 5.
- ¹⁹ Dzisiejsza nazwa stacji kolejowej to Sosnowiec-Maczki.
- ²⁰ M. Ślusarczyk, *Wpływ powstania stacji kolei żelaznej na rozwój Szczakowej jako miasta* [w:] *Episteme – czasopismo naukowo-kulturalne*, nr 33/2016, Wyd. Stowarzyszenie Twórców Nauki i Kultury „Episteme”, Kraków 2016, s. 121–131.
- ²¹ *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim* z 1896, nr 51 oraz 1901, nr 99.
- ²² Archiwum Narodowe w Krakowie, sygnatura 29/280/0/4.1/462.
- ²³ Ibidem, sygnatura 29/280/0/7.1/875.
- ²⁴ Ibidem, sygnatura 29/280/0/7.1/866.
- ²⁵ Ibidem, sygnatura 29/280/0/4.1/658.

Streszczenie

W artykule omówiono przemiany przestrzenne, jakie miały miejsce w okresie zaborów na terenie Jaworzna oraz Szczakowej, wówczas dwóch niewielkich wsi, znajdujących się na terenach zajętych przez Austrię. W omawianym okresie nastąpił ich znaczny rozwój gospodarczy, a co za tym idzie – rozwój przestrzenny. Dzięki temu na przełomie XIX i XX wieku otrzymały prawa miejskie. Dzisiaj Jaworzno jest jednym z miast na prawach powiatu w województwie śląskim, a Szczakowa – jedną z jego dzielnic.

Abstract

The article discusses the spatial transformations that took place during the period of the partitions in the area of Jaworzno and Szczakowa, which at the time were two small villages located in lands taken by Austria. During this period they underwent significant economic and – as a result – spatial development. This is why they received town rights around the turn of the nineteenth and twentieth century. Today Jaworzno is one of the Silesian Voivodship's cities with *powiat* rights, while Szczakowa – is one of Jaworzno's districts.